

## **№ 2 дәріс. Саяси билік және элита.**

### **Дәріс жоспары:**

- 1.Биліктің табиғатын түсіндіруші ғылыми тұжырымдамалар
- 2.Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар
- 3.Биліктің белгілері, сипаты, қызметі, құрылымы
- 4.Саяси биліктің легитимділігі

### **Дәріс мақсаты:**

Саяси билік- қоғамның саяси саласының мәні мен мақсатын түсінудің кілтін береді. Барлық келесі дәрістер белгілі бір дәрежеде "саяси билік" ұғымымен өзара байланысты. Сондықтан бұл санаттың мәнін, кез-келген қоғам үшін саяси биліктің қажеттілігінің себептерін, оның көздері мен ресурстарын, ол атқаратын функцияларды, саяси биліктің қалыптасуы мен дамуындағы экономикалық факторлардың рөлін түсінуді, оның дамуындағы жаңа, заманауи тенденцияларды білуді түсіну өте маңызды.

**Оқытудың техникалық құралдары:** слайдтар, презентациялар, электрондық оқулық.

**Дәрістің оқыту әдістері мен түрлері:** проблемалық оқыту технологиясы, дамыта оқыту технологиясы.

### **Дәріс мазмұны:**

- 1.Биліктің табиғатын түсіндіруші ғылыми тұжырымдамалар

Саясаттануда саяси билік теориясы негізгі орын алады. Адамзат тарихында билік ұғымы бір адамның екінші адамға үстемдік етуі, бағындыруы деп түсіндіріліп келді. Ал қазіргі таңда бұл ұғымды жан-жақты зерттейтін кратология ғылымы қалыптасты. Ол саясатпен тығыз байланысты және саясаттың, саяси институттар мен барлық саясат әлемінің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Себебі саясаттың негізгі мәселесі – билік, ал мазмұны – билік үшін күрес және билікті жүргізу. Шығыстың көрнекті ойшылы Ибн-Халдун (1332-1406): «Адамның басқа жан-жануарлардан ерекшелігі – билік үшін күреседі», – деген екен. Ағылшынның ең ірі фэлсафашыларының бірі, қоғам қайраткері Бертран Рассел (1872-1970) физикада басты ұғым энергия болса, қоғамдық ғылымдарда негізгі ұғым билік деп дұрыс айтқан. Ал Американың әйгілі әлеуметтанушысы Талкотт Парсонс (1902-1979) экономикалық жүйеде ақша қандай орын алса, саяси жүйеде билік те соншалықты орын алады деген. Сондықтан бұл курстағы басқа тақырыптардың бәрі билікке қатысты. Саясаттануда билік, биліктің туындауымен байланысты қоғамдық қатынастар, биліктің негізі, шығу көзі, қызмет етуі мен заңдылығы басты мәселе болып табылады. Билік туралы мәселені қарастырғанда, ең бастысы, оның негізінде жатқан қатынастардың әмбебаптық сипатын ескере кеткеніміз жөн. Әлемде үстемдік құрып тұрған жалпыға бірдей өзара тәуелділік элементтері – тәуелділік, үстемдік және бағынушылық осы қатынастардың өзегі болып табылады. Өзара тәуелділік табиғатта әмбебаптық сипатқа ие және онда белгілі бір иерархияны қалыптастырады. Өзара тәуелділік тірі жәндіктер ассоциациясының ішінде басқа мазмұнға ие болады. Болмыстың түпкілікті сипаттамасы бола отырып, бай-бағландардың тіршілік етуі үшін қажетті сипат ала отырып, өзара

тәуелділік ассоциациялардың ішінде иерархиялық байланыс жасай отырып, олардың гендік құрылымы мен инстинктінде тұғырланады. Бұған аралардың ұясы, құмырсқалардың, термиттердің колониясы, т.б. мысал бола алады. Мұнда иерархия биологиялық түрлердің табиғи негізінде, олардың гендерінде болады. Адамдар қауымдастығына келер болсақ, тайпалар отбасындағы адамдардың ең алғашқы бірлестіктері болып табылады, олардың ішінде әрекет бірлігін дағдыландыратын және осы қауымдастықтың тұтастығын сақтайтын ұйымдастырушы элемент ретіндегі биліктің қалыптасуы мен қызмет етуінің бастауы жатыр. Адамзаттың арғы тектерінің қауымдық тобында биліктің қалыптасуы және қызмет етуі қарапайым психофизиологиялық негіздегі тұлғалардың шынайы мінез-құлықтарынан келіп шықты. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда адамзаттың арғы тегі біртекті болды. Еңбек бөлінісі, айырбастың дамуы адамдар қауымдастығының әлеуметтік жіктелуіне алып келді, яғни қажеттіліктерді қанағаттандыруда, тұрмыс салтында әр алуандылық, мүліктік теңсіздік қалыптасты, әртүрлі кәсіптер, сословиелер, таптар пайда болды. Адамдар ассоциациясы этномәдени, әлеуметтік, жыныстық, жас ерекшеліктік, кәсіби және басқа да негіздерге ие бола бастады. Осындай жағдайларда биліктің қалыптасуы мен қызмет етуі, үстемдік ету мен бағынудың әлеуметтік иерархиясының жүзеге асуы, адамдар мүдделерінің түйісу процесінің іске асуы тым күрделене түседі де арнайы білім мен дағдыларды талап ететін ерекше әлеуметтік функция – элитарлық әрекетке айналады. Бұдан қоғамның саяси мәдениеті қалыптасып, дамиды, оны игеру мен қолдану, әлеуметтік құбылыс ретінде биліктің пайда болуы мен қызмет етуі орын алады. Жалпы, биліктің қажеттілігі мен үстемдік ету, бағыну қатынастарының табиғилығы айқын болғанымен, нақты жағдайда, субъект субъектілік қатынастар жүйесінде үстемдік ету мен бағынудың қалыптасуы, қызмет етуі мен дамуы шынайы түрде қандай деген сауал кадр сыртында қала береді. Билік құрудың осы мәдениетінің ерекшеліктерін ашу саясаттанудың ғылым ретіндегі өзгешелігін, оның пәндік мазмұнын көрсетеді. Сондықтан саясаттануды билік туралы ғылым деп қысқаша атауымызға болады. Сонымен, билік дегеніміз не? Бұл ұғымға қызығушылық ерте замандардан басталған. Биліктің өз құпиясы бар. Адамзат өз дамуының өне бойында өзінің ойшыл өкілдерімен оның мәнін ашуға талпынды. Неге адамдар басқа адамдарға бағынады? Америкалық демократияның атасы Т. Джефферсон айтқандай, бір адамдар ат сияқты ер-тоқыммен, ал енді біреулері шпоралы саптама етікпен туылмайды (шпора – салт атты адамның етігінің өкшесіне қағылатын темірден жасалған көмекші құрал, аттың үстінде отырып тебініп қалғанда, жануардың екі бүйірінен нұқып қалу үшін қажет). Яғни адамдар дүниеге келгенде бірдей, ешкім тұмысынан бастық немесе бағынышты емес. Бірақ осылай болса да, біреулер билік құрады, ал басқалары осы билікті мойындайды және оған мүлтіксіз бағынады. Билік құрылымын зерттеушілер бұл ұғымды анықтауда әртүрлі тәсілдерді қолданып, түрлі көзқарастарды ұстанады. Билік – билік құру объектісін басқарудағы ерекше іс-әрекеттерді жүзеге асыратын субъект. Себебі биліктің әсері қоғамның барлық құрылымдық элементтеріне бойлай

отырып, жүзеге асатындықтан, қоғамдық өмірдегі өз көрінісінің көптүрлілігімен сипатталады. Бұл:

- ♣ еріктің, бастаманың, жігердің көрінуі, субъект-субъектілік қатынастардың белсенді элементі;

- ♣ мақсатты жасақтау, бағыныштылардың тіршілік әрекеттерінің мәнді аспектілерін бағдарламалау;

- ♣ шешімдер қабылдау, оларды жүзеге асыру тетіктерін анықтау;

- ♣ жеке мүдделерді түйістіру мен ескеру;

- ♣ жалпы мүдделердің жеке мүдделерден басымдығын мойындау және осы басымдықтарды қамтамасыз ету үшін биліктік ықпал ету нормалары мен құралдарын қолдану;

- ♣ биліктік ықпал етудің әлеуметтік мәнін мойындаумен байланысты билік субъектісінің ерекше психикалық жағдайы, т.б.

Осы аталған бағалау пікірінің барлығы билік мәніне тереңдей енуге талаптану болып табылады. Әлеуметтік өмірде билік өзін көпаспектілі және көпөлшемді құбылыс ретінде көрсетеді. Билік құрушы субъект өз акцияларында, әрекеттерінде өз «Менінің» шегінен шығып кетеді. Оған объектіге ықпал етуге ұмтылу, онда өзінің субъектілігін, яғни өзінің әлеуметтік ықпалы мен мәнін жүзеге асыру тән. Бұқаралық санада қалыптасқан жалпы түсінік бойынша билік тәртіп үшін керек, ол – қоғамдағы тәртіпті сақтаудың қаруы, құралы. Бұл формуланың көзге көрініп тұрған қарабайырлығына қарамастан мұнда билік қажеттілігін мойындау мен билік құрудың мақсаты көрсетілген. Биліктің маңызды қырлары:

- ♣ адамдарды нақты іс-әрекетке ояту қабілеті, үстемдік етуші субъект мүдделері мен мақсаттары негізінде әрекеттер жасату;

- ♣ адамдардың билікке тиімсіз іс-әрекеттерінің алдын алу қабілеті;

- ♣ нақты күштердің үстемдігін көрінбеген жағдайдың өзінде жүзеге асыру мүмкіндігі;

- ♣ тұтастығы, барлық жерде мәжбүрлеу түрінде өмір сүру қабілеті. Мұндай мәжбүрлеу жеке үстемдік ретінде қабылданбайды.

## 2.Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар

Саяси білімдер жүйесінде билік ұғымын анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар. Билік әрқашан да жалпыға бірдей үміттену, дәмелену объектісі болған. Ол адамзат пайда болғаннан бері бар дүние. Оның қажеттілігі туралы ертедегі грек ойшылдары айта бастаған. Биліктің қажеттілігі: 1) адамдар барлық жағдайда өз құқықтарын қамтамасыз етеді; 2) қоғамдық қатынастардың негізі болып келетін қоғамдық ережелерді бекітеді; 3) қоғамдағы шаруашылық қызметін атқарады. Билік ұғымы саяси ғылыми әдебиеттерде әртүрлі жағынан түсіндіріледі. Билік туралы түсінік күнделікті өмірде ғылыми әдебиетте кеңінен қолданылады. Қазіргі саяси ғылыми әдебиеттерде биліктің бес анықтамасы бар:

1.Телеологиялық (грекше teleos – мақсат, logos – түсінік, ілім). Телеологиялық тәсіл кез келген құбылыс, процесс өзінің негізі, қозғалтқыш күші ретінде алдын ала белгіленген мақсатты ұстанатынын мойындауды

білдіреді. Сондықтан адамдар қауымдастығына бірқалыпты, реттелген даму мен тұтастықты сақтау мақсат болып табылатындықтан, биліктің қалыптасуы мен қызмет атқаруы осыдан келіп шығады-мыс. Мұндай тәсіл биліктің қажеттілігінің қандай да бір анық аспектісін дәйектегенімен, оның қалыптасуы мен қызмет етуінің жолдары туралы нақты сұраққа жауап бере алмайды. Маңызды элементі билік болып табылатын барлық әлеуметтік процесті тек нәтижеге, мақсатқа телу оның мағынасын және ондағы билік рөлінің мәнін түсінуді тым жұтаңдатып жібереді. Адамгершілікке жат мағынаға ие «мақсатқа жетуде кез келген әрекетті қолдануға болады» деген белгілі формула өзінің әдістемелік негізі ретінде билікті түсінудің осындай тәсілін ұстанады.

2. *Инструменталдық.* Билікті түпкілікті әлеуметтік мәселелерді шешетін құрал, аспап ретінде қарастырады. Бұл тәсіл билік құралдарын қолдану қажеттілігін аша отырып, олардың әлеуметтік процестегі мәнін анықтайды. Биліктік ықпалдың шынайы актілерін, ұйымдастыру құрылымдарының сәйкестігін, өкілеттіктерін, түпкілікті әлеуметтік мәселелерді шешу үшін қолданатын әдістер мен құралдарды бағалауға, сараптауға мүмкіндік береді. Бірақ инструменталдық тәсілдің негізінде билік әрекетінің тиімділігін анықтау әдістемесін жасау мүмкін болғанымен, оның биліктік іс-әрекеттің гуманистік аспектілерін толықтай бейнелей алмайтындығын ескеру қажет. Биліктің аса тиімді әлеуметтік құрал екені сөзсіз. Ол үстемдік етуші әлеуметтік күштердің мүдделерін іске асыруға пайдаланатын сословиелік, таптық, этникалық және басқа да құрал болуы мүмкін. Сондықтан биліктің инструменталдылығы оның әлеуметтік маңызын аша алмайды деп айтуға болады.

3. *Функционалдық.* Әлеуметтік құбылыстарды, оның ішінде билікті зерттеудің де бірден-бір іргелі тәсілі, өйткені тек функцияларда ғана мейлінше толық формада биліктің мәні, әлеуметтік ықпалы мен маңыздылығы, оның ісәрекетінің өзгешелігі көрініс табады. Билік құру адамдар қауымдастығының тұрақтылығын, олардың мүдделерінің түйісуі мен дамуының мақсаттылығын қамтамасыз ететін маңызды әлеуметтік функция болып табылатындығы сөзсіз. Функционалдық тәсіл билік пен саясаттың ажырамас бірлігінен туындайды. Билік функциялары, ең алдымен, саяси тұрғыда болады. Яғни билік формасының қажеттілігін, билік субъектісінің билік құруға құқығын, билікті жүзеге асыруда белгілі бір ұйымдасқан құрылымдарды, күштерді, құралдарды және әдістерді пайдалану заңдылығы мен қажеттілігін негіздейтін саяси идеология жасақталынады.

4. *Құрылымдық-функционалдық.* Бұл тәсіл адамдар қауымдастығының билеуші және бағынышты болып екі құрылымдық элементке бөлінуімен және олардың бір-біріне функционалдық тәуелділігін анықтаумен байланысты. Осы тәсіл билік пен оған бағынушылардың өзара қарым-қатынасын субъект субъектілік қатынастар ретінде қарастыру арқылы оларға қойылатын әлеуметтік талаптар жүйесін анықтауға мүмкіндік береді. Функционалдық және құрылымдық-функционалдық тәсілдер билік пен саясаттың жалпы теориясын жасақтау үшін, билік пен саясаттың адамдар

қауымдастығындағы орны мен мәнін анықтау үшін құнды. Бірақ билікті қолдану іс-әрекетін, билік құрудың әлеуметтік-саяси тәжірибесін, оның ситуативтік және субъективтік аспектілерін анықтау мен бағалаудың нақты процесін сараптау үшін бұл тәсілдер жеткіліксіз.

5. Билікті еріктің, жігердің көрінуі ретінде түсіну. Бұл тәсілде биліктік ықпал етудің мақсаттылығы мен қарқындылығына ерекше назар аударылады, әлеуметтік дамудың нақты процесі билік құрушының субъективтік еркінің, жігерінің іске асуының нәтижесі ретінде қарастырылады және субъект субъектілік қатынастардың объективтік негіздері еленбеуі де мүмкін. Методологиялық тұрғыдан алғанда бұл тәсіл волюнтаризмге, субъективизмге, авантюризмге ұрындырады. Билік қаншалықты күшті әрі агрессивті болғанымен, дүниеде барлығы дерлік билікке бағына бермеуі мүмкін. *Бихевиористік* анықтама бойынша билік деп басқа адамдардың жүріс тұрысын, өзін-өзі ұстауын өзгерту мүмкіндігіне негізделген іс-әрекеттің ерекше түрін айтады. Сонымен қатар конфликтілік анықтама билікті дау-жанжал жағдайында игілікті бөлуді реттейтін мүмкіндік, шиеленісті шешудің құралы деп түсіндіреді. Біраз ғалымдар билікті кең мағынасында басқаларға тигізілетін жалпы ықпал ретінде қарайды. П. Моррис, А. Гидденс сияқтылар, жоғарыдағы көзқараспен келіспей, билікті біреуге немесе бірдеңеге тигізетін жай ғана ықпал, әсер емес, оларды өзгертуге бағытталған іс-әрекет дейді. Америка саясаттанушылары Г. Лассуэлл мен А. Каплан «Билік және қоғам» деген кітабында билікті шешім қабылдауға қатысу мүмкіндігі ретінде сипаттайды. Сонымен, біз билік туралы ғалымдардың арасында ортақ пікір, анықтама жоқ екенін байқадық. Батыстың әлеуметтанушысы Р. Мартин билік махаббат сияқты, күнделікті тілімізде жиі пайдаланылады, іштей сезіледі, бірақ сирек анықталады деп бекер айтпаған. Оның себебі француздың саясаттанушысы Ж. К. Шевалье айтқандай, адамдарды биліктің жалпы ұғымының айналасындағы айтыс-тартыстан гөрі нақтылы, шын мәніндегі биліктің өзі көбірек ойландырған, магнитше тартқан. Дегенмен, ғылым болғандықтан түрліше анықтама беріледі. Мысалы, «Философиялық энциклопедиялық сөздікте» билік туралы былай делінген: «Сөздің жалпы мағынасында билік өз еркінде жүзеге асыруға қабілеттілік пен мүмкіндік, адамдардың жүріс-тұрысы, іс-әрекетіне қайсы бір амал-әдістер – бедел, құқық күштеу арқылы шешуші ықпал жасау». Біздіңше, билік деп біреудің екіншілерге әмірін жүргізіп, айтқанын істетіп, олардың іс-әрекеті, қызметіне ықпал етуін айтады. Билік адамзат қоғамымен бірге пайда болып, дамитын, кешегі мен бүгінді, бүгін мен келешекті жалғаушы құбылыс. Ол, ең алдымен, қоғамдық өндірісті ұйымдастыру үшін керек. Биліксіз барлық қатысушы адамдарды біртұтас ерікке бағындыру қиын. Билік адамдар арасындағы қарым-қатынастарды, адамдар, қоғам және мемлекеттік саяси институттар арасындағы қатынастарды реттеуге міндетті. Ол қоғамның тұтастығы мен бірлігін қолдау үшін керек. Алғашқы қауымдық қоғамда билік қоғамдық сипатта болды. Ол кезде билікті қауым бастығын сайлайтын ру мен тайпалардың барлық мүшелері бірігіп іске асыратын. Әлеуметтік бөлшектену өрістеп, мемлекеттің пайда болуына байланысты ру

басшыларының адамгершілік беделі төмендеп, оның орнына ақсүйектер билігінің беделі ұлғайды. Биліктің аппараты дүниеге келді, адамдарды еркінен тыс, ықтиярсыз еркіне көндірген мекемелер пайда болды. Олар мемлекет ретінде қоғамнан дараланып, оқшауланып, оның үстінен қарайтын органға айналды. Құлдық қоғамда саясат, саяси билік пайда болды. Сондықтан саяси биліктің пайда болуын қазіргі саясаттануда мемлекеттің пайда болуымен байланыстырады. Әдетте, «билік» деген сөз әртүрлі мағынада қолданылады. Оны ықпал ету бағытына, объектісіне байланысты былай етіп бөледі: ата-аналар билігі, мемлекеттік, экономикалық, саяси, әлеуметтік, құқықтық, әскери, рухани билік. Бірақ биліктің толық мағынасы мемлекеттік-саяси салада ғана айқындалады. Сондықтан саяси билік биліктің ең басты түріне жатады. Биліктің басқа түрлерімен салыстырғанда саяси биліктің мынадай ерекшеліктері бар: оның өктемдік сипаты (ол басқа биліктерден жоғары тұрады, оның шешімдерін қалғандары орындайды), оның бүкіл қоғамның атынан билік жүргізуі, басқарумен кәсіби айналысатын адамдардың ерекше тобының болуы, оның көпшілік адамдардың мүддесін қозғауы, басқа мекемелерге қарағанда билік органдарының тәуелсіздігі, қоғам өмірінің жұмыс тәртібін белгілеуде жеке-дара құқығы, мемлекет шеңберінде ашық күш қолдана алуы, т.б. Аталған тәсілдердің барлығы билік, билік құру ұғымдарымен белгіленетін қоғамдық қатынастардың шынайы мазмұнын жете түсінуге, биліктің көпөлшемділігін, оның мәндік аспектілерін жете түсінудің қиындығын ашуға, билік мәнінің сарапшылар анықтаған тәсілге, позицияға және мүддеге тәуелділігін түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен, билікті адамдар қауымдастығына тұтастықты сақтау үшін оның құрылымдық элементтеріне мақсатты әсерін тигізетін белсенді, жігерлі бастама ретінде, қоғамның ішкі және сыртқы өзекті мәселелерін шешуге бағытталған ұйымдастырушы әрекет ретінде де сипаттауға болады. Осы жағдайда өз ықпалының тиімділігін көтеру үшін билік адамзаттың жинақтаған саяси мәдениетін, оның қандай да бір аспектілерін өз жағдайына, өзінің мәселелері мен міндеттеріне сәйкес өзектендіре отырып, қолдануы қажет. Сондықтан да билік шынайы өмірде көпнұсқалы болып келеді. Сонымен, билік барлық ғылыми анықтамаларда адамдардың өз ерік-жігерін (бедел, заң, күштеу) әртүрлі құралдар арқылы іске асыру тәсілі мен мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі. Қоғамдық қатынаста биліктің пайда болуы мен жүзеге асырылуына төмендегі бөлшектердің болуы шарт:

1. Кем дегенде билік қатынасының жеке адамда немесе топтан тұратын екі өкілі болуы керек.
2. Билікті жүзеге асыру үшін оған бағынбаған жағдайда жазалау шараларын қолданатындығы жөніндегі басқарушының бұйрығы болуы тиіс.
3. Билікті жүзеге асырушыға билігі жүретін адамдардың бағынуы керек.
4. Бұйрықты берушінің оған құқы бар екендігін айқындайтын қоғамдық ережелердің болуы тиіс. Ол бұл бұйрық кімге қатысты болса, биліктің жүргізушіге бағынуға міндеттілігін айқындауға тиіс. Сонымен, саяси билік дегеніміз қоғамдағы адамдардың, не сол адамдардан құрылатын әртүрлі әлеуметтік және институционалдық субъектілердің ісәрекетінің бағытына,

сипатына және мінез-құлқына экономикалық, идеологиялық, т.б. механизмдер арқылы ықпал ету, қабілет пен мүмкіндік. Биліктің мәні оның көріністері арқылы белгіленеді, ол – басшылық, үстемдік, бағындыру, бақылау, ұйымдастыру, қадағалау. Осы тұрғыдан алғанда билік әлеуметтік түрлерді іске асыру құралы да бола алады.

3.Биліктің белгілері, сипаты, қызметі, құрылымы.

Биліктің белгілері:

- 1) қоғамдық өмірді реттеушілік монополиялығы;
- 2) қоғамға және жеке адамға мәжбүр етудің мүмкіндігі;
- 3) үстемдік ықпалының басымдылығы;
- 4) басқарушылық аппаратының болуы.

Билік күрделі қоғамдық құбылыс. Оның құрылымдық бөлшектері мыналар болып табылады: 1) үстемдік мүдде, 2) осы мүддені танытатын ерік, 3) мүддені іске асыруды қамтамасыз ететін құралдар. Оның өзінің қайнар көздері мен жүзеге асу құралдары бар. Билік – көп қырлы ұғым. Ол қоғам мүшелерінің арасындағы әлеуметтік табиғи айырмашылықтарға, субъективті-объективті қарым-қатынастарға байланысты қалыптасады. Оның мақсаты – қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз ету, ал ішкі мән-мазмұны – үстемдік пен бағыныштылықты орнықтыру. Экономикалық, саяси, құқықтық, әскери, рухани және отбасылық билік түрлерінің арасында қоғамдық дамудың ұйытқысы әрі саяси күрестің негізгі нысаны болып саналатын мемлекеттік биліктің маңызы ерекше. Өкіметтің ерік қалауын топтастыру, айрықша басқару аппаратын иелену, арнаулы органдар дербестігін қамтамасыз етіп, қоғамдық тұрмысты тәртіпке келтіру ісіне дара иелік ету, қоғам мен жеке тұлға қарым-қатынасында мәжбүрлеу мүмкіндігіне жету билікке тән белгілер болып табылады. Субъектінің мақсатына орай биліктің нысанына ықпал ету үшін пайдаланылатын құралдардың барлығы «билік ресурстарын» құрайды. Мысалы, қоғамдық өндіріс пен тұтынуға қажетті материалдық игіліктер, ақша, құнарлы жерлер, пайдалы қазбалар, т.б. – биліктің экономиялық ресурсы, ал әлеуметтік, әскери, т.б. ресурстарды туындатушы әмбебап қор саналатын адамзат баласы демографиялық ресурс ретінде бағаланады. Саяси биліктің өз ерекшеліктері бар. Біріншіден, адамдардың үлкен тобының мүддесін қорғайды, ол топтың қоғам экономикасындағы рөлі басым болады да, қоғам сол топ мүддесі тұрғысынан басқарылады. Екіншіден, қоғамдағы басшылық көбінесе сол топ өкілдерінің қатысуымен мемлекет, қоғамдық-саяси ұйымдар мен саяси көсемдер арқылы жүргізіледі. Үшіншіден, саяси биліктің арнайы басқару ісімен шұғылданатын ерекше кәсіби топтар болады. Саяси билік қасиеттерінің бірі – оның ең жоғарғы, басты айқындаушы, шешуші күш ретіндегі ықпалы. Екінші қасиет – биліктің иерархиялық сипат алуы. Үшінші қасиет – үстемдікті шоғырландыруға және монополизациялауға ұмтылу. Саяси билік қоғамда көбінесе мемлекеттік билік арқылы жүзеге асады. Мемлекеттік билік – саяси биліктің бір түрі. Мемлекеттік билік белгілі бір территорияда ерекше аппарат арқылы жүргізіледі, өзінің күштеу аппаратына сүйенеді және монополиялық сипат алады. Биліктің функциялары *Ұйымдастырушылық функциясы*. Билік

адамдар қауымдастығын белгілі бір тұтастыққа ұйымдастырады. Ол осы қауымдастық өзінің тіршілік әрекетін іске асыратын әлеуметтік кеңістікті қалыптастырып, қауымдастық агенттері арасындағы әлеуметтік қатынастардың дамуы мен олардың қажеттіліктерінің қанағаттануына қолғабыс етеді. *Идеологиялық функция.* Адамдардың тіршілік етуі саналы процесс болғандықтан, билік бірігіп тіршілік етудің керек екенін және қауымдастықта тәртіпті сақтаудың, оның тіршілік әрекетінің перспективаларын айқындаудың мәнін теориялық тұрғыда негіздейді. Адамдар қауымдастығында іргелілігі мен қажеттілігіне орай билік бағалайтын саяси құндылықтар бар. *Мәжбүрлеп көндіру функциясы.* Биліктің бұл функциясы «агрессивтілігімен» сипатталады, ол мақсатты және бағынушыдан белгілі бір реакцияны талап етеді, өзінің еркін таңа отырып, шектеулер қою арқылы оның жүріс-тұрысын нормалайды. Мәжбүрлеп көндіру үшін билік жазалау, сондай-ақ марапаттау сияқты ықпал ету құралдарын пайдаланады. *Келісім функциясы.* Бұл функция биліктің маңызды функцияларының бірі. Билік төреші рөлін орындай отырып, дербес орган ретінде субъект-субъектілік қатынастар жүйесінде әрекет етеді. Басқару функциясы. Бұл функция біріктіруші сипатқа ие және белгілі бір дәрежеде жоғарыда сатылап өткен функциялардың барлығын қамтығанымен, олардың бірде-біреуіне жатпайды. тұтастай басқару процесінің сәттері, тараптары ретінде байқалады. Билік – басқарудың өзегі, басқару жауапкершілігін көрсететін оның белсенді әрі әрекетшіл бастамасы.

4. Саяси биліктің легитимділігі – халықтың келісіміне негізделген әрі заңмен, ережелермен, дәстүрмен анықталған билік сапасы. Легитимділік дегеніміз – халықтың үстемдік етіп отырған саяси билікті қолдауы, оның заңдылығы мен шешімдерін растауы. Демократиялық жағдайда мемлекеттік билік легитимді болуы үшін халықтың қалауы бойынша қалыптасуы және көпшіліктің еркіне қарай орындалуы және мемлекеттік билік конституциялық қағидаларға сәйкес жүзеге асырылуы керек. Немістің көрнекті ғалымы М. Вебер билік басына келудегі легитимділіктің мінсіз түрлері ретінде оның үш үлгісін көрсеткен: 1) әдет-ғұрыптық легитимділік. Ол сонау ерте заманнан бастап халықтың санасына сіңген салт-дәстүрге сүйенеді; 2) харизматикалық легитимділік. Өзінің ерекше батырлығымен, адалдығымен немесе басқа үлгілі қабілет-қасиеттерімен көзге түскен адамды басшы ету; 3) ақыл-парасаттың, құқықтың легитимділігі. Саяси билік қазіргі саяси құрылым орнатқан құқықтық ережелерге, тәртіптің ақыл-ойға сыйымдылығына негізделеді. Саяси биліктің легальдылығы – басқару түрінің заңдық негізі, яғни оның құқықтығының барлық тұрғындармен мойындалуы. Кейбір саяси жүйелерде билік легальды болғанымен, легитимді болмауы мүмкін. Мысалы, отар мемлекеттердегі метрополия билігі. Ал тұрғындардың басым көпшілігінің қолдауымен жүзеге асқан революциялық төңкерістен кейінгі жағдайда билік легитимді, бірақ легальды емес. Биліктік іс-әрекеттің өзінің мойындалуын сипаттайтын маңызды тұстарының бірі – легитимділік туралы мәселе. «Легитимділік» термині (лат. Legitimus – заңды) өмір сүріп отырған билікті өзінің бағыныштыларының, сонымен қатар биліктің басқа



субъектілерінің заңды деп тануын анықтайды. «Легитимділік» терминін тарихи тұрғыда 1830 ж. Франциядағы шілде революциясы кезеңінде пайда болған легитимистер партиясының ісәрекеттерімен байланыстырады. Олар 1789–1794 ж. революциялар нәтижесінде биліктен аластатылған Франциядағы Бурбондар династиясының идеяларын заңды және қажетті деп танып, оны заңды билік ретінде қайта жаңғыртуды ұсынған еді. Аталмыш ұғым саяси дағдарыстар, биліктік құрылымдардағы түпкілікті өзгерістер, биліктің ауысу жағдайларында билік өкілеттіктерін кеңейту қажеттілігі пайда болғанда, олардың заңдылық дәрежесі күмән тудырғанда ерекше өткір саяси мәселеге айналады. Яғни билікті тартып алу, оны заңсыз жаулап алу және басып алушының өз еркін тану тенденциясы пайда болады. Қандай билік болмасын өзінің заңды екендігін қорғайды. «Билік легитимділігі» ұғымын француз революциясы мен оның салдары ерекше өзекті мәселе ретінде қалыптастырғанымен, бұл ұғым қарапайым формада саяси ойлардың бастапқы кезеңдерінде-ақ пайда болған. Адамзат биліктік катынастардың, билік құру мен бағынудың туындаған кезінен бастап неге біреулері билік құрып, үстемдік етеді, ал басқалары оларға бағынып, қол астында болуы тиіс және билік, оның акциялары бағынушылар үшін қаншалықты қажетті деген сауалдарға жауап іздеумен келеді. Легитимділік туралы мәселе билік үшін бәсекелестік күресте өте күшті қару болды. Өйткені биліктің ауысуы, биліктік құрылымдардағы түпкілікті өзгерістер өздерімен бірге белгілі бір аласапыран мен тәртіпсіздікті ала келді, осының салдары ұзаққа созылған қанды соғыстарға себеп болғандықтан, қоғамның саяси элитасы биліктің алмастырылуын, билік құрушы субъектілерді заңдастырудың әртүрлі әдістерін, осы процестердің астарында белгілі бір қағидалық негіздердің бар екенін келтіре отырып, жасақтады. Бұл – монархиялық режим жағдайында биліктің мұраға қалатындығы, республикаларда биліктің сайлануы туралы заң. Орта ғасырларда Еуропада зайырлы элита мен діндарлар арасында билік үшін бәсекелестік күрес орын алды. Бұл күресте шіркеу ұзақ уақыт бойы зайырлы биліктің легитимділігін тану құқығын сақтап қалды, яғни шіркеудің беделі мемлекеттік биліктің заңды екендігін тануда шешуші мәнге ие болды. Легитимация – ең алдымен, осы биліктің қажеттілігін, оның бағыныштылар үшін игілікті екендігін идеологиялық және құқықтық тұрғыдан негіздеу. Легитимация тек биліктік құрылымдарға, билік субъектісіне ғана емес, сондайақ олардың акцияларына, шешімдеріне, қағидаларына да таралады. Билік легитимациясы биліктік ықпал ету кеңістігіне, оның шегіне, шекарасына байланысты. Осы ассоциативті кеңістіктің ішінде билік қажетті деп танылып, ал оның шешімдері орындалуға міндетті деп саналады. Билік өзінің ықпал ету кеңістігін игеру үшін биліктік ықпал ету күшіне ие болуы керек. Бұл күш билік құрушы субъектінің билік ресурстарын: адамдарды басқару өнері ретіндегі саясатты; саясаттың нақтылық дәрежесін; күш пен құралдардың қажетті арсеналдарын пайдалана білу кабілеттілігін; әдістердің ыңғайлығы мен тиімділігін және т.б. қаншалықты игергендігіне тәуелді. Биліктік ықпал ету кеңістігі бір мезгілде ассоциацияның соңғы ажырамас құрылымдық элементі, оның атомы индивид, бағынушы болып табылатын

құрылымданған және ассоциативті кеңістік болып табылады. Демократиялық қоғамда бұл азаматтық құқықтар мен міндеттерге ие жеке тұлға. Сондықтан да демократиялық қоғамда билік легитимациясы оның құқығын қорғайтын заң шеңберінде жүруі қажет. Билік легитимациясы – азаматтарға тікелей ықпал ету актісі емес, билікті мойындайтын қоғамдық келісім деңгейінде заңды әлеуметтік-саяси ортаны қалыптастыру процесі. Легитимацияның актілері биліктің, оның шешімдері мен іс-әрекетінің маңыздылығы туралы қоғамдық пікірді қалыптастыратын идеологиялық, саяси, құқықтық іс-әрекет болып табылады. Билік легитимділігін тану – бұқаралық сананың феномені, сондықтан билікті заңдастыру үшін пайдаланылатын бірқатар идеологиялық қағидалар бар: 1. Биліктің киелілігі. Биліктің, билік құрушы субъектінің қасиетті, киелі екендігі мен оларды мифологияландыру. Билік құрушыларға харизматикалық қасиеттерді таңу. 2. Биліктің халықтық сипаты: (билеуші бізге туыс, ол біздің арамыздан шыққан, біздің қажеттіліктеріміз бен мұңымызды жақсы біледі). Легитимация – биліктің тұрақты, үздіксіз іс-әрекеті, оның өзіне деген қамқорлығы. Оппозициялық күштер билікті, оның шешімдері мен акцияларын заңсыз деп тану жолында әрекет етеді. Оппозиция билік қабылдаған заңдардың легитимділігін, билік өкілеттігінің кеңеюіне қол жеткізетін биліктік құрылымдардағы өзгерістерді, олардың 46 Конституцияға сәйкестігін, олардың қажеттілігін жоққа шығарады, билік пен оны қолдаушылар ұсынған аргументтердің дұрыстығын сынға алады. Легитимация да, делегитимация да – билік пен оппозиция арасындағы бәсекелестікте пайдаланылатын күрестің әлеуметтік формасы. Бірақ мұндай күрестің қандай болмасын Конституция шеңберінде жүзеге асуы керек. Билікке келгеннен кейін билік құрушы субъект өз әрекетін легитимдендіру үшін әртүрлі формалар мен тәсілдерді іздестіреді. Ол референдумдар өткізіп, өзінің іс-әрекетінде олардың шешіміне сүйенеді, Конституцияға өзгерістер енгізеді, өз өкілеттігінің кеңеюіне қол жеткізуге тырысады, билік құрылымдарын жетілдіреді, заңдар шығарады, өзінің әлеуметтік базасын кеңейту және оппозицияны оқшауландыру, оның әлеуметтік ықпалын әлсірету мақсатында әрқилы әлеуметтік шаралар өткізеді. Оппозиция биліктің әрекетін мұқият бақылап, олардың легитимділігін жоққа шығарады, конституциялық нормалардың, қабылданған заңдардың қатаң сақталуын талап етеді. Мұның барлығы қоғамның демократиялық саяси мәдениетінің дамуына септігін тигізеді, нарықтық қатынастар жүйесіне сай келетін қоғамның саяси құрылымын қалыптастырады. Легитимділік туралы мәселенің сыртқы аспектілері де бар. Билік біріктірген ассоциативтік қауымдастық субъектсубъектілік қатынастардың мейлінше кең жүйесінде субъект ретінде көрінуі мүмкін. Оның «сыртқы саяси іс-әрекеті» осы кең жүйеде қабылданған нормаларға сай келуі, басқа субъектілердің мүдделеріне, құқықтарына нұқсан келтірмеуі қажет. Басқа ассоциативтік қауымдастықтардың мүдделерін бұзатын билік құрушы субъект, оның әрекеттері, акциялары заңды деп танылмауы да мүмкін.

### **Деңгейлік тапсырмалар:**

1–деңгейлік сұрақ. Саяси ғылымның тарихын оқып білудің маңызы неде?

- 1 –деңгейлік сұрақ. Биліктің қандай анықтамаларын білесіз?
- 2–деңгейлік сұрақ. Саяси биліктің экономикалық, идеологиялық, діни биліктерден айырмасы неде?
- 2–деңгейлік сұрақ. Биліктің легитимдігіне не жатады?
- 3–деңгейлік сұрақ. Қазақстандағы қазіргі саяси тәртіп биліктің қандай қорларын пайдаланады?
- 3–деңгейлік сұрақ. Қоғамдық келісім теориясы деп нені айтады?

**ОБӨЖ тапсырмалары:** Қазіргі Қазақстандағы билік легитимділігінің түріне талдау жасаңыз.

**БӨЖ тапсырмалары:** Саяси билік пен мемлекеттік биліктің ара жігін ашып талдаңыз.

### **Негізгі әдебиеттер:**

1. Саясаттану. -Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, Оқулық, 2020.-520 бет. Хейвуд Эндрю
2. Қазіргі заманның саяси жүйелері мен режимдері. Оқу құралы. / Д. Е. Ақболат. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2020
3. Қоғамдық саясат. Саясат, талдау және баламалар: Оқулық, /Майкл Е. Крафт, Скот Р. Фурлонг.-Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2017.

### **Қосымша әдебиеттер:**

1. Қазақстанның дін жөніндегі мемлекеттік саясаты. А.Т.Асан, А.С.Балапанова, Т.А.Козырев, 2020, Монография
2. Қазақстан республикасының ішкі және сыртқы саясаты пәнінің оқу-әдістемелік кешені.Д. Е. Ақболат. Алматы, 2019
3. Нұрсұлтан Назарбаев: Бейбітшілік және қоғамдық келісім идеясы. Ұжымдық монография. Тоғжанов Е.Л., Әбдәкімов Ә.Ә., Капашникова Н.П., т.б. Астана, 2014

### **WEB сайттар тізімі:**

- 1 <http://rmebrk.kz/> Саясаттану. Оқу-әдістемелік құрал. А.А.Иманбаева, Алматы, 2017.
2. <http://rmebrk.kz/> Саясаттану. Оқулық. У.К.Абдыкалыков, Ж.К.Симтиков, Алматы, 2018
- 3.<http://rmebrk.kz/>Саясаттану: Оқулық. - 2-ші бас. Г.М. Серғазина, Р.Н. Абылқалықова - Қарағанды: Medet Group, 2019